

Introduktion

Runt omkring en stirrade människors ögon in i lidanden och fasor, tills de brast.
Det fanns så många brustna ögon nu för tiden, som måste sitta kvar i huvudet ännu
en tid, därför att kroppen var en nationaltillgång och inte fick dö än.

(Ur Kerstin Tibell: *Vanlig historia* 1944)

I andra världskrigets Sverige uppstår den så kallade beredskapslitteraturen, en litteratur som utgår från den nationella beredskapssituationen och ger uttryck för solidaritet med både den egna nationen och de krigsdrabbade grannländerna, parallellt med att den svenska neutralitetspolitiken kritiseras. Hittills har denna litteratur behandlats som en exklusivt manlig angelägenhet i litteraturhistoria och forskning, med namn som Vilhelm Moberg, Eyvind Johnson, Pär Lagerkvist och Hjalmar Gullberg i centrum. I denna studie kommer jag istället att fokusera kvinnliga författare som är verkamma under svenskt 1940-tal för att utforska deras samtidsförankrade gestaltningar av beredskap och krig. Vilka inställningar till våld och krig får vi möta i deras texter? Hur framställs fienden? Vilka kroppar är det som får representera svenskheten och därigenom bära den nationella beredskapen? Och vilka exkluderas eller blir ifrågasatta i detta projekt, där kroppen, för att använda Kerstin Tibells uttryck i romanen *Vanlig historia*, blir en "nationaltillgång"?

Med hjälp av dessa övergripande frågor vill jag fånga in ett spektrum av framställningar på temat beredskap och krig i mitt litterära material, som utgörs av tidigare

outforskade romaner.¹ Denna öppna utgångspunkt delar jag med andra feministiska forskare som diskuterar en näralliggande litteratur, även denna manligt definierad och befolkad, nämligen så kallad "krigslitteratur".² Jag citerar här litteraturvetaren Margaret Higonnet, som tillsammans med flera forskare med början under 1980-talet ifrågasätter den definition som haft mäns aktiviteter i krig som utgångspunkt och fokus: "[It is] important to cast a net widely, in order to recognize disparate ways of representing war".³ Forskning om framförallt brittiska kvinnliga författares krigslitteratur har därför riktat uppmärksamhet mot hur krig och konflikt i deras många skepnader skildrats även av kvinnor. Detta har bland annat inneburit att det "totala kriget", som definitivt suddar ut gränsen mellan hemmafront och stridsfront, kommit i centrum.⁴

Huvudbegrepp och teoretiska utgångspunkter

Det övergripande syftet med min studie är med andra ord att undersöka vilka innehåll beredskap och krig fylls med i mitt fiktiva material. Här ligger mitt fokus på begrepp som kön, kropp och nation, som får extraordinära betydelser och konsekvenser i tider av krig och konflikt. Ansatsen för hela studien är intersektionell eftersom jag identifierar olika kategorier, i första hand kön och ras, som sätts i spel i de fiktiva verken och analyserar dessa för att se vad som händer i skärningspunkten mellan dem.⁵ Detta utforskande sker med hjälp av företrädesvis feministisk teori och forskning, men även exempelvis maskulinitetsteori och studier om ras i andra världskrigets kontext. Ytterligare en utgångspunkt för min analys är att granska nationen som (könad) konstruktion tillsammans med de spänningar som uppstår i och mellan romanerna när nationen knyts till olika politiska hållningar. Den teoretiska ramen för min studie utgörs därför av feministisk nationsforskning, kopplat till begreppet "kroppspolitik".⁶ Formuleringen i Tibells *Vanlig historia*, där kroppen blir en "nationaltillgång" i en krigisk kontext, får illustrera detta fenomen. Användbarheten i termen "kroppspolitik" för mitt utforskande visar sig då inte bara Tibell utan en lång rad andra svenska kvinnliga 1940-talsprosaister gestaltar kvinno- och mansfigurer i olika (trans)nationella kontexter, kopplade till beredskap, krig och våld.

Feministisk nationsteori framhåller att i nationen som könad konstruktion utgör mannen utgångspunkt.⁷ Kvinnan, det andra könet i nationen, är dock oundgänglig eftersom det är hon som ska garantera den biologiska reproduktionen. Både skapandet och upprätthållandet av nationen är därför intimt förknippade med kvinnan som reproduktiv varelse och uppfostrare av sin avkomma. Kvinnan figurerar även som symbol för nationen – betänk 'nationella mödrar' i olika europeiska länder som exempelvis Marianne, Moder Svea, Britannia, Germania.⁸ Begreppet "kroppspolitik" i sin tur, översatt från engelskans "body politics", utgår från att feminint och maskulint könade kroppar behandlas olika i det nationella projektet. Kvinnliga medborga-

res kroppar är särskilt bevakade, inte minst i relation till sexuellt beteende: är dessa kroppar i nationens tjänst eller ej?⁹ Men nationen som konstruktion har också vittgående konsekvenser för både medborgare och icke-medborgare som (ut)definieras av ras och/eller främlingskap i någon form, till skillnad från de personer, oftast tillhöriga majoritetsbefolkningen, som inkluderas i den förgivettagna nationella identiteten.¹⁰

Synen på könens nationella och nationalistiskt kodade uppgifter i krigs- och konfliktsituationer har utforskats i en lång rad studier, främst internationella, men även svenska.¹¹ De könsseparerade rollerna både cementeras och förhandlas vid dessa kritiska tidpunkter – mannen är självklart nationens, kvinnornas och barnens försvarare, samtidigt som nationen behöver kvinnorna för sitt försvar, vilket innebär att femininitetens innehåll blir mer öppet för förhandling än maskulinitetens. I det svenska exemplet kan vi se hur nationen tilltalar både kvinnliga och manliga medborgare under andra världskriget eftersom båda könen förväntas agera lojalt med fosterlandet. Tilltalet har emellertid flera dimensioner: i första hand är det fråga om tydligt åtskilda uppgifter där kvinnorna befinner sig på hemmafronten, männen i beredskapstjänst. Men kvinnorna tilldelas temporärt också maskulina uppgifter och förmågor, om än i underordnade, mindre krävande positioner, för att täcka de behov som männens bortovaro som beredskapssoldater skapar.¹² En grundläggande patriarkal samhällsstruktur innebär dock att när män återvänder från sin beredskapstjänst återtar de sina positioner som försörjare och familjeöverhuvuden, och ersättarna, det vill säga kvinnorna, får träda tillbaka till feminint definierade ansvarsområden.¹³

I detta sammanhang vill jag göra en tidsrelaterad anmärkning, kopplad till terminologi: termen nation används ytterst sällan i det material jag utforskar. Här är istället ”fosterland” och ”land” dominerande, stundtals utbytt mot ”fädernesland”. ”Fosterland” och ”fädernesland” är tydligt könade begrepp och bygger på polariserade egenskaper och roller att förhålla sig till i den nationella konstruktionen. Båda termerna har dock en emotionell aspekt och ger associationer till familjeband och sociala relationer – ”fädernesland” genom att alludera på ett ärofullt arv från tidigare mansgenerationer som medborgarna kan identifiera sig med, ”fosterland” genom att anspela på en fostran i nationens tecken, där ordet ”foster” även anknyter till (mänskligt) liv i vardande.

Primärmaterial, litteraturhistorieskrivning och tidigare forskning

Den stora mängd romaner som ingår i min studie bygger på genomgångar av den samlade romanproduktionen av kvinnliga författare under 1940-talet, inklusive år 1950, med hjälp av dels *Svensk bokhandelstidning*, som veckovis förtecknar utgivningen av svensk litteratur, dels *Svenskt författarlexikon*, som listar svenska författare och verk.¹⁴ Därefter har jag valt ut de romaner som i realistisk form helt eller delvis behandlar

frågor om beredskap och krig med en tydlig anknytning till samtiden, utan att verken därför nödvändigtvis behöver vara förankrade i en igenkännbar miljö.¹⁵ Ett tjugotal av dessa texter utgör mina huvudsakliga undersökningsobjekt, en rad andra fungerar som jämförelsematerial.¹⁶ Valet att inbegripa hela 1940-talet i min studie har gett mig möjlighet att följa författarnas verk även i efterkrigstid för att se om krigs- och beredskapsrelaterade frågor fortsätter att engagera.

De författare vars verk jag kommer att behandla är många gånger välkända och etablerade i sin samtid, för att därefter gå ett sedvanligt kvinnoöde till mötes. Verken anmäls brett i dagstidningar och tidskrifter, i flertalet fall även de som är skrivna av debutanter eller av författare som enbart har publicerat ett eller ett par verk tidigare. De etablerade författarna tas dessutom upp i de årsöversikter över prosautgivning som finns i vissa tidskrifter.¹⁷ Men redan i samtidens övergripande presentationer av 1940-talslitteraturen utgör de kvinnliga författarna en försvinnande liten minoritet, trots att prosan i hög grad dominerar deras produktion under detta decennium.¹⁸ Kön visar sig avgörande för denna tidiga marginalisering, som sedan fortsätter i litteraturhistorieskrivningen. Även i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* med dess uppenbara fokus på kvinnliga författare finns få av de verk jag behandlar representerade eller ens omnämnda.¹⁹ Feministisk forskning, inklusive mina tidigare undersökningar, visar att kvinnliga författare publiceras i stor mängd i Sverige, men att kön i deras fall blir den utslagsgivande sållningsfaktorn i nästan all litteraturhistorieskrivning, en utslagning som uppenbart fortsätter i forskningen.²⁰

Så har också forskningen om så kallade beredskapsförfattare hittills varit inriktad på manliga författarskap, som jag nämnde inledningsvis.²¹ Enda undantaget är Yvonne Lefflers studie om Signe Björnberg, *Sigge Stark. Sveriges mest produktiva, utskälda och lästa författare* (2015), där ett kapitel behandlar Björnbergs beredskapsromaner, flertalet skrivna under 1940-talet.²² Lefflers slutsatser är intressanta även för min analys. I ett par av studierna med fokus på manliga författare har jag också funnit iakttagelser som är relevanta för min diskussion. Per Anders Wiktorssons avhandling *Den utvidgade människan. Om Eyvind Johnsons Krilontrilogi* (2010), som behandlar Eyvind Johnsons romaner om fastighetsmäklaren Krilon (1941–43), innehåller resonemang om både neutralitet och tryckfrihet som jag får anledning att återkomma till i min undersökning. Bengt Landgrens avhandling *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933–1942* (1975) är ett annat exempel. Landgren behandlar beredskapslitteratur brett, med tonvikt på lyrik, och använder begreppet som en ”samlande beteckning på den tendenslitteratur med nationell och demokratisk inriktning, som producerades av rikssvenska författare under andra världskriget”.²³ Frågan om demokrati är viktig även för delar av mitt material, inte minst då denna styrelseform ställs mot diktatur. Däremot behandlar jag inte mitt primärmaterial som ”tendenslitteratur”, inte heller begränsar jag mig till begreppet

”nationell”. Att tala om tendenslitteratur snävar in möjligheten att undersöka det litterära materialet förutsättningslöst, särskilt då det handlar om kvinnliga författare vars texter gärna förminskas och schabloniseras med hjälp av detta begrepp. Jag betraktar istället mitt primärmaterial från svenskt 1940-tal som politisk litteratur, mot bakgrund av mitt fokus på beredskap och krig. Att utgå från en ”nationell inriktning” som Landgren gör leder i sin tur till ett uteslutande av de fiktiva gestaltningar som blickar bortom (den egna) nationen.²⁴ I övrigt innehåller Landgrens diskussion av tidens lyrik tematiska genomgångar som jag kommer att använda mig av i relation till mina egna iakttagelser. Dock vill jag sätta frågetecken vid att Landgrens definition av beredskapslitteratur föranleder ett exklusivt, i sig okommenterat, fokus på manliga författare. Landgren analyserar särskilt Hjalmar Gullbergs lyrik, men gör även extensiva utblickar till en mängd andra författare, bland andra Johannes Edfelt, prins Wilhelm, Anders Österling, Karl Ragnar Gierow, Harry Blomberg och Karl Asplund, och diskuterar därutöver prosa av Vilhelm Moberg, Pär Lagerkvist och Eyvind Johnson.²⁵ Detta leder till följdfrågan var de kvinnliga författarna befinner sig. Någon gång skymtar de: en dikt av Gurli Hertzman-Ericson nämns och en dikt av Marika Stiernstedt citeras – observera att dessa författare i övrigt skriver prosaverk som under 1940-talet i hög grad tar upp beredskaps- och krigsrelaterade frågor, texter som inte nämns överhuvudtaget.²⁶

Men även representativiteten i min undersökning måste kommenteras. En av den feministiska forskningens grundpelare är nödvändigheten av att tala om historier och perspektiv i plural och gå bortom det förgivettagna tolkningsföretaget hos den heterosexuelle mannen från vit västerländsk medelklass. Med detta sagt måste konstateras att även bland kvinnliga författare i svenskt 1940-tal råder stor homogenitet ifråga om bakgrund. De författare som jag behandlar och som, vill jag för övrigt påpeka, ger ut sina verk på etablerade förlag, skriver alla på svenska och är födda i Sverige med något undantag, oftast även av föräldrar från den svensktalande majoritetsbefolkningen. Därutöver dominerar medelklassbakgrund och/eller akademisk examen hos dessa kvinnor. Detta visar på hur arbetarklass, lågt eller obefintligt bildningskapital och ’icke-svenskhet’ samverkar för ytterligare uteslutning.²⁷ Även i själva romanmaterialet är personer från medelklassen många gånger i fokus. Undantag finns, främst ifråga om den lantbrukande befolkningen, men representanterna från bondeklassen betraktas gärna ur en huvudpersons och/eller berättarinstans medelklassperspektiv. Däremot är en rad europeiska länder representerade både i handling och genom olika romangestalters nationaliteter – exempelvis Polen, Frankrike, Tyskland, Norge, Finland, Danmark, Österrike –, vilket visar hur andra världskrigets konflikt sätter sina spår i fiktionen.

Tidsbild: recensioner, sakprosa och litteraturutgivning

I diskussionen av mitt primärmaterial använder jag mig också av den samtida kritiken, som ger betydelsefulla inblickar i periodens värdering av de skönlitterära verken och deras författare, samtidigt som den förmedlar tidsspecifika synsätt på andra världskriget, i nära anknytning till olika krigshändelser. Med hjälp av recensionsmaterialet utforskar jag även receptionens könade aspekter, det vill säga då de kvinnliga författarna om- eller tilltalas på särskilda sätt knutet till deras kön.²⁸ Också samtida sakprosa som diskuterar eller presenterar kvinnors roller i en krigsfokuserad samtid – det kan handla om allt från pacifistiskt inriktade texter till beredskapspropaganda – används för att visa på hur femininitet kan framställas och/eller debatteras under svenskt 1940-tal.

Litteraturutgivningen under perioden ifråga, särskilt under själva krigsåren, måste dessutom betraktas som en politisk fråga, vilket ytterligare motiverar min definition av mitt material som politisk litteratur. Detta beror på att publiceringen av skönlitteratur liksom av övriga texter påverkas av restriktioner i den svenska tryckfrihetsförordningen. En paragraf från 1800-talets början om att fientlig makt inte får "smädas" återupplivas 1939 och skärps sedan av den så kallade censurlagen, som tillkommer i juni 1941 och som innebär att "allt tryckt material vid krig eller krigsfara" kan kontrolleras.²⁹ Nu uttrycks också i betydligt allmännare ordalag att "rikets fredliga förhållande till främmande makt" inte får störas, vilket ökar myndigheternas befogenheter.³⁰ I praktiken blir möjligheterna till öppenhet större när andra världskrigets maktförhållanden förändrats, vilket sker under hösten 1942 då Tyskland inte längre framstår som den överlägsna parten i kriget, detta på grund av avgörande nederlag.³¹ Censurlagen avskaffas i två steg 1944 och 1945, men en ny tryckfrihetslag träder i kraft först 1949.³² Under hela krigsperioden är dock betingelserna för att överhuvudtaget publicera (kritisk) litteratur vida bättre i Sverige än i exempelvis de ockuperade länderna – här får litteraturen gå under jorden.³³

Efter denna bakgrund till studiens utgångspunkter och den period den behandlar vänder jag mig nu till de kvinnliga författarna och deras prosaframställningar av beredskap och krig, med början i den inomnationella kontexten.